

ՈՐՐԱՐՏԵԱՆ ԲԵՐԵՌԱՂՐԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ՝

Հայաստանում գտնուած բեւեռագիր արձանագրութեանց թիւը արդէն մօտենում է հարիւրին: Շուէցից յետոյ՝ եւրոպացիների և հայերի մասնաւոր ջանքերով գրանց թիւը հետզհետէ շատացաւ: Բոլոր լուսաւորուած երկրներում այժմս նաև Ռուսաստանում գիտնականների լուրջ ուշադրութեանն են արժանացել այս՝ համաշխարհային պատմութեան համար առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող՝ արձանագրութիւնները: «Արարատի» ընթերցողներին տալով՝ Հ. Եղիշէ արեղայի թարգմանութեամբ՝ Պ. Նիկոլսկու յօդուածը Ռուսահայաստանում գտնուած ուրարտեան և բեւեռագրերի մասին, ես մի քանի փոքր ծանօթութիւններ էի աւելացրել՝ որոնցից մէկի վրայ մասնաւորապէս այսօր հրաւիրելու եմ նորից բեւեռագրերի վերծանութեան խնդրով զբաղուող գիտնականների լուրջ ուշադրութիւնը²:

Ինչպէս յայտնի է ուրարտեան բեւեռագրերի ոչ թէ ընթերցանութիւնն է գոժուար, այլ վերծանութիւնը — բնագրի թարգ-

1) Յարմար և ճշտագոյն եմ համարում «Արարտեան» բառի գործածութիւնը քան թէ «Վանեան», հայկական, արմենիաք, ալարագեան, խալդեան և այլ անուանակոչութիւնները: Ասորեստանական բեւեռագրերի Արարատուն՝ մեր Այրարատը և Արարազը՝ (այս երկու բառերի ասորերէն առումներով գործածութիւնը տես Խորենացու մէջ, Արարազը ըստ Խորենացու վանից հարաւ է. Բուզանդը նոյն երկիրն անուանում է՝ Սարարազ,) աւելի ամփոփ գաղափար է տալիս մեզ՝ դոնէ տեղագրական տեսակէտից, միանգամայն սահմանելով բոլոր այն նահանգները, որտեղ ցարգ գտնուել են այդ բեւեռագրերը:

2) Տես այս տարուայ «Արարատ», ծանօթ. եր. 762—764.

մանութիւնը: Մինչև այսօր դեռ չէ յաջողուել գտնել թէ ինչ լեզուով են գրուած այդ արձանագրութիւնները, կամ գտնէ՞ թէ այդ լեզուն ինչ ընտանիքի է պատկանում, կամ ո՞ր ծանօթ լեզուներին ցեղակից է: Ենթադրութիւնները շատ են, իսկ դրական ոչինչ է յայտնի: Հայերէնով վերծանելու փորձերը բոլորովին անյաջող անցան, ոչ ոք այդ մասին այլ ևս չէ էլ մտածում: Սեմական լեզուներով վերծանելու փորձերը նոյն անյաջողութիւնն ունեցան: Վերջին ժամանակս կարծում էին վրացերէնի նմանութիւններ գտնել: Այս կէտի վրայ է կանգ առնում և Պ. Նիկոլսկին՝ բայց ոչ մի հմուտ վրացագէտ՝ մինչև օրս՝ մի որևէ գրական նմանութիւն չէ գտել վրացերէնի և ուրարտեան բնեւագրերի լեզուին մէջ: Եղած նմանութիւնները բոլորը արտաքին և սխառահական են: Աւելի նորագոյն են ուսուցչապետ Լեմանի և գոկասր Բելքի փորձերը:

Յայտնի ասորեստանագէտ Լեմանը հիմնուելով այն բանի վրայ, որ ուրարտեան արձանագրութեանց մէջ միշտ յիշուած է իրրև գլխաւոր աստուած Խալդի՞ն՝ հետևեցում է, որ Խալդի աստուծոյ ժողովուրդն էլ պիտի լինէին խալդերը. ճիշտ այնպէս ինչպէս որ ասորեստանցիք իրենց անունն առել են Ասուր աստուծոյ: Խալդերի կամ Խալդիների բնակուած երկիրը յետին ժամանակներում պիտի լինէր հայ և յոյն գրողներին յայտնի Խաղտիքը կամ Խաղտեաց աշխարհը: Մեծ Հայքի հիւսիս-արևմտքում թէ ինչպէս Ուրարտու՞ի բնակիչները քաշուեցան կամ քշուեցան այդ հեռու հիւսիսում ընկած Լեռնային երկիրը կարելի է այս կամ այն վարկածով բացատրել: Բայց սրանով էլ ուրարտեան արձանագրութեանց վերծանութեան գործը մի որևէ զգալի յառաջադիմութիւն չէ անում: Ընդունելով անգամ որ Խաղտիք աշխարհի անունը և արձանագրութեանց Խալդի աստուծոյ անունը իսկապէս կապ ունին միմեանց հետ և դրանց նմանութիւնը զուտ արտաքին կամ պատահական չէ, այսուամենայնիւ մեզ բոլորովին անծանօթ է մնում Խաղտեաց աշխարհի բնակիչների լեզուն, որ գլխովին անհետացել է:

Ուտի աշխարհի և բնեւագրերի Լտի-ունի անունների բաղ-

դատութիւնից¹⁾ եւ այն հետեւանքին էի եկել, որ ուտէարէնը, որ մինչեւ օրս էլ դեռ պահպանել է իւր գոյութիւնը՝ պէտք է ուսումնասիրել և տեսնել թէ չունի՞ արդեօք նա որևէ կասկած, որևէ նմանութիւն ուրարտեան արձանագրութեանց լեզուին հետ։ Ուրարտու երկրում կամ չին Հայաստանում թէև յիշուած են շատ ցեղեր և զանազան անուններով ազգեր, բայց անհաւանական է, որ այդ տարրեր տարրեր ազգութիւնները իսկապէս ցեղակից էին և խօսում էին նոյն լեզուի զանազան բարբառներով։ Ուտէարէնն էլ, եթէ միայն ուտէացիները բեւեռագրերի Լախունի երկրի նախկին բնակիչներն էին, պիտի լինի այդ բարբառներից մէկը, և մօտ ազգակից բեւեռագիր արձանագրութեանց լեզուին։

Այս իսկ մտածողութեամբ առաջնորդուած ես բոլորովին մի կողմ թողի Հայերէնով բացատրելու նոր փորձեր անելու միտքը, մանաւանդ որ նոյն իսկ հայկական աղբիւրների վրայ հիմնուած կարելի է ապացուցանել, որ մենք Հայաստան ենք եկել համեմատաբար ուշ և նաև այն, որ մեր նախնիքը դեռ երկար ժամանակ պահպանել էին իրենց յիշողութեան մէջ նախահայերի, այն է Հայաստանի նախկին բնակիչների — բեւեռագիր արձանագրութեանց գրողների — յիշատակը²⁾։

1) Տե՛ս նախընթաց ծանօթութիւնը։

2) Խորենացու մէջ շատ պարզ յիշատակութիւն կայ նախահայերի մասին, և այն շատ անգամ Եկներև է, որ հայերը Ե-դ գարում Յ. Բ. դեռ չէին մոռացել իրենց առաջին արշաւանքները, և զրոյցների մէջ պատմում էին անցեալից, նախահայերի գիւցաղն և քաջ թագաւոր Արամը մտաւ հայերի ազգային վէպի մէջ Հայկի և Տիգրանի մէջտեղում։ Երկու ազգերի՝ Հայերի և նախահայերի աւանդութիւնները ձուլուեցան։ Չնայելով Խորենացու, կամ լու ևս նրա աղբիւրի, բոլոր ջանքին՝ ցոյց տալ՝ որ Հայաստանի առաջին բնակիչները հայերն են եղել, այսուամենայնիւ ժողովրդական զրոյցը տեղ տեղ կարողացել է սպրդել պատմութեան մէջ և վկայել նախահայերի գոյութեան մասին։ Աւստի և շատ հասկանալի է թէ նրանք՝ նախահայերը՝ ինչո՞ւ համար սակաւ, ցրուած, ցան և ցիրեղած են նկարագրւում և ինքնակամ հնազանդագուծ են համարւում հայերին։ Մինչև իսկ՝ նախահայ-

Այսպիսով ինձ անհրաժեշտ երևեցաւ չբաւականանալ միայն ուրիշների ուշադրութիւնը ուտէարէնի վրայ հրաւիրելով, այլ հարկ համարեցի նաեւ անձամբ փորձել ուտէարէնի հետ ծանօթանալ և տեսնել իմ *a priori* վարկածի հաւանականութեան չափը: Թէեւ ռուս և հայ հրատարակութեանց մէջ ինձ յայտնի էին մի քանի կիսատ և աննշան փորձեր ուտէարէն լեզուի նմուշների, բայց լաւագոյն համարեցի կենդանի բարբառին ծանօթանալ, մանաւանդ որ բարեբաղդաբար էջմիածնում Վեհ. Կաթողիկոսի գալստեան առթիւ կար մի ուտէացի, Պ. Ս. Սողումոնեանց, մի ուրիշն էլ ճեմարանում՝ Պ. Առաքել Մնացականեանց: Հետախուզութիւններս խրախուսիչ հետեւանքների հասցրին ինձ: Սակայն փոքր ինչ աւելի շատ նիւթ ժողովելու և բազդատութեանց համար կարեւոր ատաղձը շտապենելու համար մտադիր էի ձեռք բերած եզրակացութիւններս շատ աւելի ուշ հրատարակութեան յանձնել:

Երբի գոյութիւնը սքանչելի տարօրինակ բան է թւում այն պատմագրին, որն անպատճառ ուղղւում էր Հայկին կապել աշտարակաշինութեան հետ և հայերին համարել ուղղակի Բաբելոնից եկած առաջին ժողովուրդը: Մի տեղ էլ նախահայերը անուանւում են «հինքն Արամազնեայք»: Շատ նախարարներ էլ համարւում են այդ հնէրից կամ ուրիշնէրից սերուած, ինչպէս օրինակ Սլկունիները: Ահա Խորենացու այն հատուածները, որտեղ յիշատակութիւն է լինում նախահայերի մասին.

Ա. Ժ. «Երթեալ բնակէի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւքի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն դագարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց և տայի ժառանգութիւն Վադմեայ որդւոյ Արմենակայ: Այս արդարացուցանէ զանգիր հինասացեալ զրոյցս»:

— Շինէ և զիւր մի և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն. Յիշի և աստանօր պատմութիւնս. (ի) հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսօրիկ առ երկայնանստիւ միով լեռամբ բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւք՝ ինքնակամ հնազանդ եւ դիւցազիւնն. Արդարացուցանէ և այս զասցեալ զրոյցս անգիրս:

Ա. ԺԱ. (Հայկ) աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր և զթոռունս, արս

Բայց ինչպէս գրեթէ միշտ պատահում է այս տեսակ գէպ-
քերում իմ՝ ուտէարէնի և ուրարտեան լեզուների համեմատու-
թիւնից ձեռք բերած զրական հեռանքների լուրը մեծացրած
չափերով սկսուեց նեղ ընտանեկան շրջանից տարածուել գուրս,
մինչև իսկ անցեալ «Արարատում» (թիւ Թ - Ժ երես 85.)
սպրդել էր Հ. Եղիշէի մի ծանօթութեան մէջ իբրև արգէն դրա-
պէս ձեռք բերուած հաւաստիք¹⁾։ Այս իսկ պատճառով հարկ
համարեցի թիւրիմացութեանց տեղիք չտալու համար այժմէն
ևեթ հրապարակ հանել իմ ձեռք բերած հեռանքների գոնէ
գլխաւոր կէտը։

Քաջ և պղնձաւորս թուով յոյժ նուագունս և զայլ ևս որ ընդ
իւրով ձեռամբ։

Ա. ԹԲ. Բայց սքանչելի իմն ասէ պատմագիրն, թէ ի յովով տե-
ղիս գտան բնակեալ ի մարդկանէ յերկրիս մե-
րում ցան և ցիր սակաւք՝ յառաջ քան զգալուստ
բնկին մերոյ նախնւոյն Հայկայ։

Ա. Զ. Բայց առաւել յաճախագոյն հինքն Արամազնեայք ի
նուագս բամբռան և յերգս ցցոց և պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակօք
եւ այսոք ի կ զրոյցք սուտ և կամ թէ արդարեւ
լեալք՝ մեզ չէ ինչ փոյթ։

Բ. Գ. Ի ժամանակին յայնմիկ թագաւորեցուցանէ (Երշակ) զեղբայր
իւր Վաղարշակ մերոյ աշխարհիս, զհիւսիսի և զարեմուտս տալով նմա
սահմանս։ Սա՛ որպէս յառաջնում մերում մատենին գրեցաք, այր քաջ
և խոհեմ՝ ընդարձակեաց ի վերայ սահմանաց մերոց և կարգս կենցա-
ղականս, որչափ մարթ էր, սահմանեաց աշխարհիս և նախարարութիւնս,
և նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց զարս պի-
տանիս (կամ՝ պատանիս), որ ի զաւակաց նախնւոյն մերոյ Հայկայ և
յայլոց։

Բ. Ը. Այլ մոռացաք և զգծնեայ Սլաքն անուանեալ այր, զոր ոչ
կարեմ հաւաստեալ ասել ի Հայկայ եթէ յառաջ ա-
գունից քան զնա եղելոց յաշխարհին, զոր հին
զրոյցքն պատմեն լինել։ Բայց էր այր քաջ։

1) Այդ ծանօթութեան մէջ ասուած է . . . որովհետև դեռ Աւտէացւոց
լեզուն՝ որք աւելի նման է այն (ընկառգիր) արձանագրու-
թեանց լեզուին, ուսումնասիրուած չէ։

Ուրարտեան բեւառագրերով զբաղուողներին քաջ յայտնի է, որ Գիլյարի սրամիտ բաղդատութիւններէց ի վեր (1880 թ.) ամենահաստատուն բանը որ մենք գիտենք այս բեւառագրերի վերածանութեան խնդրում՝ այդ բայերի կատարեալի ձևն է՝ *bî* վերջաւորութեամբ (եզակի առաջին գէմբ): Օրինակները շատ և շատ են, ինչպէս՝ *նո-նաբէ*, *ա-չաբէ*, *խա-բէ* ևլն. ևլն.: Վերածանութեան այս կէտում ստանց բացառութեան համաձայն են ինձ ծանօթ բոլոր բեւառագրագէտները: Ուստի և պարզ է որ այս կէտն էր լինելու իմ հետախուզութեանց առաջին գործը, մանաւանդ որ բառերէց աւելի հաստատուն և տեւական են մի լեզուի մէջ քերականական ձևերը: Այսպէս օրինակ՝ *գրէցի*, *խօսէցի*, *խարտացի*, *մարէցի* ևլն. բայերը իրենց ձևը անփոփոխ պահել են մեր լեզուում առնուազն 1500 տարի: Ուրեմն նոյնը կարող էր պատահել և ուտէարէնում:

Առաջին նախադասութիւնը որ ես առաջարկեցի Պ. Սողոմոնեանին թարգմանել՝ հետեւեալն էր. Այս տունը շինեցի:

Ուտէարէն. Մէ կուսիս սէրզուրի
այս տունը շինեցի:

Իմ վրաս շատ տարօրինակ տպաւորութիւն արաւ հենց այս առաջին *bî*-ն: Շուարած մնացի կարծելով որ Պ. Սողոմոնեանը գիտէ իմ հարցասիրութեան նպատակը և կատակ է անում: Բայց յարգելի պարոնը բեւառագրերի և նրանց լեզուի մասին և ոչ իսկ հեռաւոր գաղափար ունէր:

Երկրորդ նախադասութիւն. առի այս քաղաքը, քանդեցի:

Ուտէարէն Ածխի մէ շահարախ, փոսզուրի:

Ակներե էր որ այստեղ շահար փարսի փոխառեալ բառ է, մնացածը ուտէարէն:

Բազմաթիւ օրինակներ ապացոյցեցին, որ *ա-բէարէն* լեզուն է վերջաւորութեամբ և *ա-բէարէն* և այն ոչ միայն *եզակի* *ա-բէարէն* *բէրէ*, այլ *բ-րէ* *բէրէ* լեզակի և լեզակի *բ-րէ* (ներգործական բայերի): Թիւն ու գէմբը որոշուած են բայի միջին վանկով՝ արմատի և վերջաւորութեան մէջ զրուած գերանունով:

0 ր ի ն ա կ ն ե ր .

Շինել = սէր — բէսուն
 շինեցի = սէր — զու — բի
 շինեցիր = սէր — ըու — բի
 շինեց = սէր — բէ — բի
 շինեցինք = սէր — եամ — բի
 շինեցիք = սէր — նամ — բի
 շինեցին = սէր — զում — բի

Դ ե ր ա ն ու ն ն ե ր .

Ես = զու
 դու = ուն
 նա = շոնո (կամ) շէտին
 մենք = եան
 դուք = վա՛ն (= փրանս. gn), է՛ս է՛փան
 նոքա = շոնոր

Բ ա յ՝ Մորթել = շամ — փէսուն (փէսուն = բէսուն)
 մորթեցի = շամ — զու — փի (փի = բի)
 մորթեցիր = շամ — նու — փի
 մորթեց = շամ — նէ — փի
 մորթեցինք = շամ — եան — փի
 մորթեցիք = շամ — նան — փի
 մորթեցին = շամ — զուն — փի

Այս և սրա նման բազմաթիւ օրինակներից երևում է թէ ինչպէս է կազմակերպւում բայի կառարեալը քի վերջաւորութեամբ և գերանունների օգնութեամբ։ Սէրգուբի խոնարհման մէջ՝ սեր — բի է փոխանակ սեր — նա — բի ձևի, այլ և լէ փոխանակ լէ՛-ի

է՛ս փոխանակ է՛ան՝-ի
 նա՛ս փոխանակ նա՛ն ի։

Բեն և բէ գրերի մերձաւորութիւնը այդ փոփոխութիւնները շատ բաւարար կերպով արդարացնում են։

Ուրիշ օրինակներ.

Յամ—զու—բի==գրեցի

ցամ—նու—բի==գրեցիր

ցամ—նէ—բի==գրեց. և այլն:

—

Բազալ—զու—բի==փոխեցի

բազալ—լու—բի==փոխեցիր

բազալ—լէ—բի==փոխեց

բազալ—եան—բի==փոխեցինք

բազալ—նան—բի==փոխեցիք

բազալ—շուն—բի==փոխեցին

—

Ափրէսբի==օրհնեցի և այլն

ափրէսբի

ափրէնէբի

ափրէեանբի

ափրէբէսուն==օրհնել.

ափրէնանբի

ափրէշունբի

—

Խախասբի==կոտրեցի և այլն.

խախանբի

խախանէբի և այլն.

խախա==կոտրուած:

—

աշզուբի==գործեցի

աշնուբի

աշնէբի և այլն

աշ==գործ, աշբէսուն==գործել

Բէսուն (==անել), որ և որոշ տեղերում (սակաւաթիւ) Դէսուն, օժանդակ բայով կազմուած բոլոր ներգործական բայերի կառարեալը Բէ (կամ Դէ) վերջաւորութիւնն ունի:

Այսպէս ուրեմն՝ առ այժմն առանց աւելի հեռուն խորամուկ լինելու՝ եզրակացնենք մեր այս յօդուածի գլխաւոր միտքը:

Ուրարտեան արշակունիքի ժամանակ իւր վերջաւորութիւնը գտնուած է այժմեան արաւելեան մասին անկէ ընդարձակ չափով (կարարեալի թողոր քեմէրի և լաւի ժողով): Ուրարտեան մասի լեզուն է մեզ թանօթի, որը նմանութեան այսպիսի մի բնարդ և դրանք և կէտ ունի արար-
տեան արշակունիքի ժամանակ լեզուն և կէտ: **

Ելի մի քանի խօսք: Իմ ունեցած ուտէարէնի պաշարը թէև շատ աննշան բան, բայց այսուամենայնիւ տալիս է բարդատու-
թեան համար բաւական նիւթ: Առ այժմս գիտենք հետեւեալը: Նա-
խահայերի մեծ, գլխաւոր աստուածը, որ անպայման յիշատակ-
ւում է գրեթէ բոլոր արձանագրութեանց սկզբում, չէր կարող
որ և է հետք չը թողնել ուտէացիների մէջ, եթէ միայն սրանք

**) Ծանօթ. Պէտք չէ մոռանալ, որ այժմեան ուտէարէնը մի ազգի
ամենափոքր մնացորդի՝ ընդամենը հազիւ մի քանի հարիւր տան (Նիւթ և
Վարդաշէնում) բարբառն է, և այն մեծ մասամբ խառն հայերէնի, թուր-
քերէնի և այլ լեզուների հետ: Ուրեմն և կարելի է երեւակայել թէ՛
նմանադրելով հանդերձ որ հին ուտէարէնը էր ուրարտեան լեզուի բար-
բառներից մէկը՝ ի՞նչ դրութեան և վիճակի մէջ հասած պիտի լինի նա
մեզ, ըստ բնական օրինաց աստիճանաբար փոխակերպուելով, այլ և այ-
լակերպուելով ուրիշ լեզուների ազդեցութեամբ և խառնուրդով: և մա-
նաւանդ՝ մեծ մասամբ մոռացուելով առ նուազն 2500 տարուայ ընթաց-
քում: Մեր այլանդակուած և օտարախառն հայ բարբառներից ամենա-
խեղճերն անգամ մի հեռաւոր և թոյլ գաղափար միայն կարող են տալ
մեզ այդ մասին: Ուտէարէն բառերի մեծ մասը արդէն անհետացած է:
Սակայն ինչ որ կայ և մնացել է մինչև այսօր՝ դրանով էլ կարելի էր
փորձ փորձել թարգմանելու ուրարտեան բնագրերի բնագրերը, հար-
կաւ փոքր ինչ զօռ տալով երեւակայութեան և վարկածների, ճիշտ այնպէս
ինչպէս այդ արուել է մինչև այժմս: Սակայն Մորգմանի գլխին եկածը մեզ
պէտք է խրատ լինի և ես՝ գոնէ առ այժմս՝ բաւականանում եմ այսչափով:

Ի վերջոյ՝ աւելորդ է ասելն անգամ թէ որչափ կարեւոր եմ համա-
րում մանաւանդ այսուհետեւ, ուտէարէնի աւելի մօտ և մանրագնին
ուսումնասիրութիւնը նոյն իսկ բուն տեղում՝ ուտէացիների մէջ, որով
թերեւս գլխովին յեղաշրջուի ուրարտեան արձանագրութեանց վերամշակ-
ութեան համար մինչև այժմս եղածի մեծ մասը: Եւ կարո՞ղ է պատահել,
որ այս գիտնական առաջնակարգ խնդրի լուծմանը ուտէարէնը ծառայէ
այնպէս, ինչպէս խալդէերէնը ծառայեց եգիպտարանութեան:

ինչպէս ես ենթադրում եմ՝ նախահայերի մնացորդն են: Քսե. նովինից և Հայ դասական գրողներից յիշուած Խաղտիքը, Խաղ. տեաց աշխարհը միայն այն պատճառով համարւում է նախահայերի երկիր, որովհետեւ՝ ինչպէս վերւում տեսանք՝ ենթա. գրւում է մի ներքին կապ Խաղի աստուածութեան անուան և Խաղտիքի մէջ: Խաղտիք պիտի նշանակէ Խաղի աստուածութեան ժողովրդի՝ այն է Խաղգ'երի՝ երկիր. ինչպէս որ Հայք նշանակում է Հայկ¹⁾ աստուածութեան ժողովրդի՝ Հայերի երկիր: Ուշագրութեան արժանի է այս տեսակէտից այն, որ Ուտիքում Խաղ. Խաղ կամ Խալխալ էր կոչւում գլխաւոր քաղաքը, որը Փրկչական թուականի առաջին դարերում Արշակունի թագաւորների ձմերանոցն էր²⁾:

Այժմն էլ կայ Խալխալ գիւղ, Նուխուց հիւսիս-արեւելք, որի բնակիչները արդէն մոռացել են ուտէարէնը և՛ եթէ չեմ սխալւում՝ խօսում են թուրքերէն: Չունի արդեօք Խալխալը կապ Խաղի անուանակոչութեան հետ³⁾:

Նախահայերը մի մեծ և տարածուած ժողովուրդ էին: Մի ժամանակ նրանք կարողացան մաքառել և մրցել յաջողութեամբ տիեզերակալ Ասորեստանցիների հետ: Նրանք տարածուած էին Հայաստանի երեք մեծ լճերի՝ Վան, Սևան և Ուրմիայի՝ աւազաններում: Հիւսիսային սահմանը հասնում էր Կարին, արեւմտեանը մինչև Եփրատ: Նոր արձանագրութիւններ երևան գալով կարող են դեռ աւելի էլ ընդարձակուիլ այդ սահմանները: Այսպիսի

1) Հայկ անունը հանրածանօթ է, որ իբրև աստուածութեան անուն գործ է ածուած Սուրբ Գրքի մէջ Խորենացուց շատ առաջ:

2) Տես Ագաթանգ. Վենետ. 1835, եր. 37. « . . . յանդիման եղև թագաւորին Խոսրովու յԱւարի գաւառի, ի Խաղխաղ քաղաքի, ի ձմերոցս արքայութեանն Հայոց »:

3) « Բալ » այժմեան ուտէարէնում նշանակում է մ ե ծ, ք ա լ ք ա լ ա մ ե ծ ա մ ե ծ: Խալ - գի կամ Խալ - գի - նի կարող էր նշանակել Մեծ աստուած Նախահայերի լեզւում, ինչպէս որ կայ նման վերջաւորութեամբ Արդինի աստուածութիւն, նոյն բնեռագիր արձանագրութեանց մէջ, Այս գէպում հասկանալի կլինէր « Խալ » գործածութիւնը փոխանակ « Խաղի »:

մի մեծ ժողովուրդ, որը իւր ժամանակուայ քաղաքակիրթ ազգերիցն էր, չէր կարող բոլորովին անհետ կորչել: Խաղաղքը՝ աւելի ևս Ուտին՝ թւում են լինել նրանց վերջին կայարանները:

Կայ և մի երրորդ աշխարհ, ուր՝ ինձ թւում է թէ՛ պէտք է որոնել ուտէացիների հետքեր 1): Այդ երկիրը Մովսէս աշխարհն է՝ շին-Հայաստանի սահմանագլուխներից մէկը: Մարութայի վկայաբանութեան մէջ 2) Նիքիկերտի գաւառը կոչւում է Ուտայեցւոց աշխարհ, ինչպէս որ Մարութան էլ թարգմանւում է՝ մար—Ուտայ, այն է՝ տէր-Ուտայ: Այստեղի ուտայեցիք երեւի ասորացած էին, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս հիւսիսում—Ուտէ աշխարհում—հայացան: Հմուտն Ալիշան մեզ թւում է թէ իրաւամբ Տրդատի ժամանակ յիշուած Ստայ, Ոտայ կամ Աւտայ նախորարի անունը նոյնացնում է այս աշխարհի անուան հետ: Մանաւանդ որ այդ Ոտայ նախորարը, ըստ վկայութեան Խորենացու, նախահայերից սերուած Ալիւնիների ազգակից էր և կոտորածից խուսափող Ալիւնիները փախան ասորստանելու Մովսէս աշխարհ 3): Սակայն հազիւ թէ Ոտայ նախորարը (Ոտայ անունը Խորենացին գործ է ածում իր-րեւ մարդու անուն) Ամատունի լինէր, ինչպէս պնդում է պատմահայրը: Ագաթանգեղոսի մէջ Ոտայի Ամատունի լինելու մասին ոչինչ չկայ, իսկ Խորենացու աղբիւրը այս կէտում միմիայն Ագաթանգեղոսն է 4):

Այսպիսով ահա բացւում են մեր առաջ խուղարկութեանց նոր աշխարհներ, Հայաստանի ճիշտ հակադիր սահմանաճայրերում: Բայց այս բոլորի մէջ այսուամենայնիւ գերակշռող մնում է՝ Ուրարտեան լեզուի ուսումնասիրութեան համար՝ Ուտին, ուտէացիք, և մանաւանդ՝ ուտէարէնը:

1) Դեռ չեմ խօսում մեր հին աշխարհագրական և նախորարութեանց բազմաթիւ անունների ակներեւ նմանութեանց վրայ, որ ունին նրանք ուրարտական յատուկ անունների հետ:

2) Ակայաբանութիւնը, հատ. Բ. Աւենետ. 1874, եւ մեր ճառընտիրները:

3) ՏԵՍ Խորեն. Բ. Հէ, ձր, ձգ. «Այրարատ» եր. 194.

4) Ագաթ. Աւն. 1835. եր. 167—8, ՏԵՍ և Հ. Սարգսեանի «Ագաթ. և իւր բազմ. գաղտնիքն», եր. 88, ծնթ. 2.

վերջին նկատողութիւնն Մարութայի վկայաբանութեան մէջ ներկերտը (Մարտիրոսաց քաղաք) Ծովաց երկրումն է, մինչդեռ «Խորենացու» աշխարհագրութիւնը այդ քաղաքը դնում է սահմանակից Աղձնիքում: Զոր գաւառ է յիշուած Խորենացու մէջ Գուգարքի և Ուտէացիների սահմանամիջում (Ա. ր): Զոր անունով գաւառ կայ նաև Աղձնիքի—Ծովաց սահմաններում: Չգիտեմ այս Զորերի որի՞ իշխանն է, որ Փաւստոս Բիւզանդից կոչուած է «Գորութ իշխանն Զորոց աշխարհին» 1): «Գորութը» աղջատ ընթերցուած է: Փաւստոսի մի քանի մեծ հատուածների իմ նոր օրինակներում 2) փոխանակ Գորութ-ի կ'սրբացուած է՝ Գուրութ: Գուրութ կամ գուրուտ բառը այժմեան ուտէարէնում նշանակում է՝ սիւն, գերան 3): Եթէ Փաւստոսի յիշած Գուրութը ոչ թէ հիւսիսային Հայաստանի Զորքից այլ Աղձնիքի Զորքից էր, ինչպէս որ ես կարծուեմ, 4) ա՜ն ժամանակ այս անունը իւր ուտէարէն նշանակութեամբ մի նոր ապացոյց կլինի Ուտէացիների և Ոտայեցիների ցեղակցութեան որ մեզ համար կարևոր նորութիւն է ուրարտեան լեզուի ունումնասիրութեան տեսակէտով:

ՄԻԱԲԱՆ.

1) Փաւստ. Բուղ. Դպր. Գ. գլ. Ժբ. դպր. գլ. ծ.

2) Երկու պատուական ճառընտիրներ մեր մատենադարանի, որոնց մէջ գտայ Փաւստոսից ամբողջ գլուխներ, ընտիր ընթերցուածներով որով ուղղուեմեն շատ թերատ և աղջատ կտորներ, Ի թիւս այլոց մի նոր և յաջող ընթերցուածով դրապէս ապացուցուեմ, որ Փաւստոսը ոչ մի կապ չունի Սահառունի իշխանների հետ: Այս մասին գալ անգամ:

3) Ուտէարէն «ուշ» նշանակում է փայտ, գուրուտ կամ գուրութ նշանակում է գերան, սիւն:

4) Փաւստոսում՝ Գուրութ Զորոց իշխանը դրուած է Վողբացոց և Խորխոռունեաց իշխանների մէջտեղում: Մի ուրիշ տեղ Փաւստոսն ասում է՝ «զօրն և տունն տոհմին Աղձնեաց կողմանն ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ և չոգան կացին առաջի արքային պարսկաց Շապհոյ, և պարսպ ածէին ի Հայոց կուսէ՝ որ 2 որայն կոչեն, և զատուցին զիւրեանց աշխարհն ի Հայոց»: Դ. ծ.